

LEKSIKOLOŠKE I POVIJESNOJEZIČNE TEME

Marko Samardžija, NEKOĆ I NEDAVNO.

(Izdavački centar Rijeka, Rijeka 2002, 171 str.)

Knjiga Marka Samardžije *Nekoć i nedavno* objedinjava šesnaest kroatističkih priloga iz leksikologije i novije povijesti hrvatskoga standardnoga jezika. Riječ je o temama iz područja kojima se autor već niz godina bavi. Prilozi su prvotno objavljeni u različitim znanstvenim publikacijama u domovini i inozemstvu. U skladu s podnaslovom *Odabrane teme iz leksikologije i novije povijesti hrvatskoga standardnoga jezika* knjiga sadrži dvije tematske skupine.

U prilogu *Hrvatski leksik i njegove mijene* (str. 11-19) autor iznosi bitne značajke hrvatskoga leksika: prozirnost, otvorenost i društvenu diferenciranost. Na potonjoj značajki društvene promjene ostavljaju najviše tragova. Govoreći o uzrocima, doseg i vrsti promjena, autor potom posebnu pozornost posvećuje izvanjezičnim uzrocima promjena. Ti su uzroci poticani znanstvenotehnološkim razvojem, a s tim u vezi i s leksičkim posuđivanjem. Danas su anglizmi, upravo amerikanizmi, zauzeli mjesto koje su svojedobno imali germanizmi. Leksičke se promjene događaju u općeuporabnom i u strukovnom leksiku. Uz proces leksičke obnove odvija se i proces arhaizacije. Govoreći o tim naprednim procesima, autor njihove značajke ilustrira i potkrepljuje probranim primjerima.

U odlomku *Utjecaj sociopolitičkih čimbenika na leksik hrvatskoga jezika između 1918. i 1945.* (str. 20-31) autor uvodno analizira društvene i političke prilike u prethodnome razdoblju koje su osigurale relativno povoljan položaj hrvatskoga jezika. U tom kontekstu govori o potvrdi hrvatskoga jezika kao "diplomatičkoga" (tj. službenoga) jezika 23. listopada 1847. godine i o potrebama leksičke popune da bi se zadovoljile potrebe polifunkcionalnosti hrvatskoga jezika. M. Samardžija potanko obrađuje ulogu i zasluge B. Šuleka u oblikovanju vojnog, botaničkog, fizikalnog, kemijskog, matematičkog, zemljopisnog nazivlja, te glavnine tehničkoga i trgovačkog nazivlja. Zaslugom Šuleka i njegovih suvremenika do kraja 19. stoljeća oblikovana je glavnina strukovnoga željezničkog, poštanskog i sportskog nazivlja, te bogato kršćansko nazivlje. Opći i strukovni leksik razvijao se u 19. stoljeću autonomno, prateći onodobne potrebe hrvatske socio-kulturne zajednice. Tvorbeno dobro oblikovano i u praksi ukorijenjeno hrvatsko znanstveno nazivlje, nije dovela u pitanje vukovska koncepcija leksika iz Broz-Ivekovićeve rječnika. Ulaskom Hrvatske u Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca položaj se hrvatskoga jezika znatno promijenio. Tada započinje proces jezične unifikacije, snažno

podržavan državnim institucijama (Državna telegrafska agencija "Avala") i zakonodavstvom što je rezultiralo potiskivanjem i istiskivanjem hrvatskoga stručnog nazivlja. Iz uporabe je najprije istisnuto hrvatsko vojno nazivlje. Vidovdanskim ustavom (1921) "jezična je unifikacija postala sastavnim dijelom službene (jezične) politike" (str. 25). Zakonodavni akti obvezni za cijelu zemlju pisani su na srpskom jeziku ćirilicom i latinicom. Radi jezičnoga normiranja pokrenut je časopis "Naš jezik". Na predložena se normativna rješenja većina hrvatskih jezikoslovaca kritički odnosila. Aktualizira se tzv. hrvatsko pitanje koje kulminira tridesetih godina 20. stoljeća. S nakanom da se poboljša društveni položaj hrvatskoga jezika osnovano je 1936. godine društvo *Hrvatski jezik* koje je tijekom 1938. godine izdavalo istoimeni časopis pod uredništvom Stjepana Ivšića. Iako je objavljeno samo jedno godište, taj je časopis svojim priložima ostavio duboki trag u kulturi hrvatskoga jezika i u diferencijaciji prema srpskome. Istome su se cilju pridružili J. Benešić koji je svojoj gramatici hrvatskoga ili srpskoga jezika, namijenjenoj Poljacima i objavljenoj 1937. godine u Varšavi, dodao razlikovni rječnik "Serbizmy i kroatyzmy", a posebno K. Krstić i P. Guberina svojim djelom *Razlike između hrvatskoga i srpskoga književnog jezika* (1940). M. Samardžija zaključuje da je u tome razdoblju težište na području leksika bilo "u umjerenoj reafirmaciji tečevina unitarizacijom nasilno prekinute hrvatske leksičke tradicije" (str. 29). Na temelju iscrpnih proučavanja hrvatskoga jezika

M. Samardžija argumentira stanje u leksiku u doba NDH i ispravlja uvriježene pogrešne tvrdnje o nastanku velikog broja novih riječi u tome razdoblju.

U članku *Osnovne značajke jezičnog purizma u NDH* (str. 32-35) autor uvodno iznosi stavove koji su vladali u jezičnoj politici početkom četrdesetih godina 20. stoljeća i ulogu Hrvatskoga državnog ureda za jezik koji je davao obvezujuće purističke jezične savjete. Pored obvezujućih davani su i neslužbeni autorski savjeti koje su pisali jezični stručnjaci ali i jezični diletanti. Posebnu skupinu jezičnih savjeta činile su jezične zabrane. M. Samardžija zaključuje da je jezični purizam u tome razdoblju suprotno ustaljenim stavovima o nastanku velikog broja novih riječi uglavnom bio "okrenut bogatoj hrvatskoj leksičkoj baštini i zahvaljujući upravo njoj u nastojanju oko zamjena posuđenica stvaranje novih riječi nije mu ni moralo biti glavnim purističkim sredstvom" (str. 35).

Treći tekst u knjizi bavi se istim vremenskim razdobljem. Naime, u prilogu *O izboru hrvatskih natuknica u Hrvatsko-talijanskom rječniku Vinka Esiha iz godine 1942.* (str. 36-45) M. Samardžija pokazuje da onodobna jezična politika nije bila učinkovita onako kako su to zamišljali kreatori Hrvatskog jezičnog ureda, ni onoliko dosljedna koliko joj se pripisivalo. Razgodba natuknica u tome dvojezičnom, opsegom nevelikom rječniku pokazuje znatnu zastupljenost turcizama i srbizama, bez upućivanja na hrvatske jednakovrijednice.

Članak *Promjene u hrvatskom leksiku nakon 1945.* (str. 46-60) nadovezuje se na prethodne članke kratkom rekapitulacijom stanja do 1945. godine i objašnjava da su puristički zahvati u neposrednoj prošlosti bili potaknuti nepovoljnim položajem hrvatskoga jezika u prethodnome razdoblju. Promjene u društvu nakon Drugog svjetskog rata utjecale su snažno na leksik hrvatskoga standardnog jezika i to: u potiranju rezultata jezičnog purizma ostvarenih u razdoblju između 1941. i 1945., a poslije i do zakonske i političke zabrane većine hrvatskih zamjena za internacionalizme, odnosno do povratka internacionalizma u aktivni leksik. Hrvatsko je vojno nazivlje ostalo izvan uporabe. U hrvatskom je jeziku osebujan problem bilo prisilno arhaiziranje. Kako bi se umanjile leksičke razlike između hrvatskoga i srpskoga jezika, političkim su diktatom mnogi hrvatski leksemi jednostavno bili zabranjivani u pisanome i govornom jeziku, odnosno prokazivani kao djelo hrvatskoga jezičnog nacionalizma. Od jezičnih je promjena u tome razdoblju vidljiva tendencija stvaranja niza akronima, njihova apelativizacija i tvorbeno derivacija (npr. *Skof - skojevac*). Ta je praksa slijedila ruski uzor. Nakon razlaza Jugoslavije i Sovjetskog Saveza 1948. godine ta je praksa naglo prekinuta. Tendencija intenzivne internacionalizacije jezika nastavila se u drugome smjeru - prodor anglizama (amerikanizama). Iako zakonskim odredbama zajamčena ravnopravnost hrvatskoga jezika u novoj državi, pod imenom srpskohrvatski jezik, unitaristička su nastojanja dovodila

hrvatski jezik u neravnopravan položaj spram srpskoga. Tzv. novosadskim zaključcima od 1954. godine unifikacija se na leksičkome planu provodila sinonimizacijom hrvatskih i srpskih naziva (npr. *dušik=azot*). Izjednačavanjem hrvatskih i srpskih jednakovrijednica omogućavala se egalizacija i prodor srbizama u hrvatski jezik (npr. *moreplovac - pomorac*). S istim se cilj provodila fonološka prilagodba. Konkretno: umjesto hrvatskog leksema (npr. *sigurnost*) uzimao se (i)jekavizirani ekavizam (npr. *bezbednost - bezbjednost*). Iz sinonimskog su se niza uzimali leksemi zajednički obama jezicima (npr. *sedmica*). S većim ili manjim intenzitetom te su promjene trajale do raspada Jugoslavije.

Latentna poveznica prvih četiriju priloga u ovoj knjizi pitanje je implicitnog i eksplicitnog purizma u hrvatskome jeziku i izvan njega. Radovi *Internacionalizmi u hrvatskom jeziku i Dvojbe oko internacionalizacije leksema na primjeru hrvatskoga glazbenog i računalnog nazivlja* nadovezuju se na puristički odnos spram jezičnog posuđivanja. Polazeći od spoznaja teorije jezika u kontaktu, M. Samardžija definira pojam internacionalizma i promatra ga s gledišta normativnosti i purističkih nastojanja u kodificiranju leksičke norme. Proces posuđivanja u hrvatskome jeziku autor prati i sažeto prikazuje od najranijih zapisa, preko srednjovjekovne književnosti, jezika bogoslužja do naraslih kulturnih i civilizacijskih potreba u 19. stoljeću. Proces posuđivanja sustopice prate nastojanja pohrvaćivanja internacio-

nalizama. Najveće zasluge u purifikaciji hrvatskoga jezika nedvojbeno pripadaju leksikografima B. Šuleku i D. Parčiću. M. Samardžija tumači purističku tendenciju dvojakim razlozima. S jedne je strane u većem dijelu svoje prošlosti hrvatski bio sociolingvistički u nepovoljnu položaju spram drugih jezika: latinskoga, staroslavenskoga, turskoga, talijanskoga, njemačkoga, mađarskoga, a u većem dijelu XX. stoljeća i spram srpskoga. S druge strane, u svojim se purističkim nastojanjima hrvatski jezik umnogome ugledao u dva također puristički usmjerena jezika, njemačkoga i mađarskoga. Slijedeći pritom njihovo iskustvo i sam je prema njima bio purističan kako bi se umanjili njihovi utjecaji. Povijest hrvatskoga jezika pokazuje da glavnina hrvatske standardološke tradicije slijedi srednji put: odmaknut od dogmatskog purizma, put koji poštuje samosvojnost i izvornost vlastitoga jezika. Dio ponuđenih internacionalizama nije bio prihvaćen, a drugi je dio kraljevinskim ustavom 1921. godine potiskivan jer je bio prepreka jedinstvu srpskohrvatskoga jezika. Nakon izraženog negativnog stava jezične politike u doba NDH, otpor prema internacionalizmima oslabio je nakon 1945. godine. Nakon osamostaljivanja i priznanja Republike Hrvatske, kad je hrvatski oslobođen od stega jezičnog unitarizma, očituje se težnja da se internacionalizmi i srbizmi zamijene hrvatskim jednakovrijednicima. Ponuđena su konkretna rješenja za mnoge anglizme s nejednakim izgledom da ih govorna zajednica prihvati. M. Samardžija zaključuje da su prihvaćene

i prihvatljive samo zamjene koje istodobno ispunjavaju tri uvjeta: tvorbena ispravnost, pravodobna ponuda hrvatske zamjene i prihvatljivost u hrvatskoj jezičnoj zajednici. Ako hrvatske zamjene ne ispune ta tri uvjeta, nemaju izgleda da postanu dijelom aktivnoga leksika, npr. *glavnjak za jackpot*, *limunika za grapefruit*, *kopnica za AIDS*, *mamutnjak za jumbojet*, *svesmjer/svesmjernica za joystick*. Danas se u hrvatskome jeziku očituju tri pristupa u prihvaćanju internacionalizama odnosno hrvatskih jednakovrijednica. Jedan dio govornika s lakoćom i gotovo bez otpora (i kriterija) prihvaća internacionalizme. Drugi, malobrojniji, nastoje sve internacionalizme zamijeniti hrvatskim jednakovrijednicama. Treći, čini se najbrojniji, "uvažavajući načela duge hrvatske purističke tradicije" i "ističući etnoidentifikacijsku ulogu hrvatskoga standardnoga jezika" nastoje pronaći pravu mjeru: "prihvatiti ono što je potrebno, potisnuti ono što je nepotrebno" (str. 81).

U posljednjem prilogu prve tematske skupine pod naslovom *Hrvatski prijevod kolokvijalnoga sloja romana Ulricha Planzdorfa Nove patnje mladog W.* (str. 82 - 92) M. Samardžija upućuje na teškoće prevođenja djela pisanih žargonom, a problem je pronalaženja leksičkih adekvata u istovrsnom sociolektu ilustrirao s nekoliko odabranih primjera.

Drugu tematsku skupinu otvara kraći prilog pod naslovom *Položaj hrvatskog jezika između 1918. i 1921. godine* (str. 95 - 98). U prilogu se govori o socio-

političkoj i ustavnopravnoj situaciji u koju je dospio hrvatski jezik od 1. prosinca 1918. godine. Autor zaključuje da je to "novo, izrazito nepovoljno razdoblje, mnogom svojom značajkom posve različito od svih drugih u dugoj povijesti hrvatskoga jezika" (str. 98).

U drugome članku *Kako je pisao Antun Branko Šimić* (str. 99 - 103) autor govori o tome kako je velik dio Šimićeve djela pisan ekavicom. Navode se imena i drugih autora koji su poneseni zanosom približavanja hrvatskoga i srpskoga jezika prihvatili ekavicu, oglašujući se na upozorenja hrvatskih jezikoslovaca. Udaljavanje od ideje počelo je Vidovdanskim ustavom, a konačan je odmak nastupio 1928. godine nakon atentata na hrvatske zastupnike u Beogradu i smrti Stjepana Radića.

U tekstu *O sudbini jednoga donedavno gotovo posve nepoznata hrvatskoga pravopisa*, s podnaslovom *U povodu objavljivanja "Hrvatskoga pravopisa"* Franje Cipre, Petra Guberine i Krune Krstića, ArTresor, Zagreb, 1998. (str. 104 - 107) M. Samardžija govori o tome kako su hrvatski pravopisi izazivali najviše zanimanja i kod stručnjaka i u široj javnosti, ali nerijetko i zabrane. Navedeni je pravopis bio koncipiran na pretežito fonološkom načelu i odobren suglasnošću nadležnog ministra. Odluka je potom povučena jer pravopis nije bio korijenski. Njegovim objavljivanjem 1998. godine popunjena je jedna od praznina u povijesti hrvatskoga jezika i pravopisa.

O istaknutom mjestu u novijoj povijesti hrvatskoga jezika koje zauzima Deklaracija o nazivu i položaju hrvat-

skoga književnog jezika (1967) govori članak *Deklaracija i hrvatska jezična samosvijest* (str. 108 - 115). Autor tumači razloge koji su doveli do Deklaracije. Pokazuje koliko je ona utjecala na jezičnu samosvijest u Hrvatskoj i kakve je posljedice imala za njezine sastavljače i kasniji društveni razvitak. Deklaraciju stavlja u kontekst neprekinute sustavne skrbi za hrvatski jezik i njegov položaj, počev od osnutka časopisa "Hrvatski jezik" do pokušaja jezične unifikacije nakon 1945. godine, što se odrazilo i u onodobnoj zakonskoj regulativi i u praksi. Deklaracijom se tražila promjena članka Ustava kojim se definirao položaj hrvatskoga jezika u Jugoslaviji i predlagalo da u javnoj uporabi bude samo jezik sredine, tj. hrvatski jezik. Žestoke reakcije i kazne za sastavljače Deklaracije proizvele su upravo suprotni učinak: ojačala je hrvatska jezična samosvijest kao bitna sastavnica hrvatskoga identiteta. Deklaracija je utjecala na formulaciju o jeziku u Ustavu iz 1974. godine koja govori da je u SR Hrvatskoj u upotrebi hrvatski književni jezik. Savezni su se tekstovi morali donositi na hrvatskome književnom jeziku i na latinici.

Tekst *Stranputicama hrvatskoga jezičnog i pravopisnog pitanja u Bosni i Hercegovini nakon 1945.* (str. 116 - 126), uvažavajući položaj Hrvata u Bosni i Hercegovini, govori o lutanjima i zabludama pri izboru jezičnoga tipa i pravopisa u toj republici. M. Samardžija otkriva kako je izbor ijekavice u BiH zapravo prikrivao leksičku srbizaciju i doveo u pitanje jezičnu ravnopravnost. Stvarao se privid odmaka od tzv. zapadne

i istočne varijante. Pokušaj stvaranja treće, bosanske varijante doživio je neuspjeh. Čim su Hrvati dobili mogućnost izbora, izabrali su hrvatski standardni jezik.

U članku naslovljenu *Jezik i identitet* (127 - 130) uvodno je definiran stručni naziv *jezična zajednica*. Autor polazi od tvrdnje da se jezik i jezična zajednica uzajamno oblikuju i utemeljuju. Hrvatska jezična zajednica (govornici hrvatskoga jezika u Hrvatskoj i izvan nje) stoga svako zahvaćanje u hrvatski jezik doživljava kao ugrožavanje nacionalnog bića. Autor razgraničava pojam hrvatskoga jezika općenito od pojma hrvatski standardni jezik, koji nije 'materinski jezik', ne stječe se rođenjem, nego sustavnim učenjem.

U prilogu *Gramatička norma hrvatskoga standardnoga jezika u XX. stoljeću* (str. 131 - 139) nakon teorijskog razmatranja razlike između norme u kakvu organskom idiomu (jezičnome uzusu) i standardnojezične norme, koja se djelomice očituje kao nametnuto ograničenje koje donose normativni priručnici, autor prikazuje koncepcije hrvatskoga standardnoga jezika od 19. stoljeća, s posebnim osvrtom na Maretićevu *Gramatiku*. S tim je djelom, zaključuje Samardžija, završio izbor u književnom jeziku. Najvećim ga dijelom svojih rješenja nasljeđuju gramatike J. Florschützta i I. Brabec - M. Hraste - S. Živković. Djelomičan otklon od Maretićevih načela pokazuju suvremenije gramatike: *Pregled gramatike hrvatskosrpskoga jezika*, autora S. Težaka i S. Babića, te metodološki i koncepcijski inovirana *Priručna gramatika hrvatskoga književnog jezika* (1979). Iako je ova

potonja potvrdila drugačiji pogled na gramatički opis, "gramatički propis ni u njoj nije pretrpio bitnih promjena" (str. 138). Jednako tako ni Akademijina gramatika koja je u morfologiji tradicionalna a u sintaksi u svemu moderna, u tim disciplinama "ne donosi bitnijih normativnih promjena". Autor zaključuje: ako se zanemari korpus na kojem je gradio svoj gramatički opis, "Maretić je ... postavio solidan deskriptivni i preskriptivni okvir gramatičkoj normi hrvatskoga jezika". To objašnjava činjenicu zašto gramatička norma hrvatskoga standardnog jezika u svom preskriptivnom dijelu nije u 20. stoljeću pretrpjela bitnijih promjena.

Posljednji tekst u knjizi s naslovom *Norme i najnovije promjene u hrvatskom jeziku* (str. 140 - 150) daje pregled naziva kojima se imenovao jezik u Hrvatskoj do donošenja Ustava nakon osamostaljenja Hrvatske. Tim je sociopolitičkim i državnim činom otvoren put za slobodno utvrđivanje razlika između hrvatskoga i srpskoga jezika, premda se tom pitanju i ranije poklanjala dužna pomnja. S obzirom na to da su jezične razlike najočitije na leksičkoj razini, pojavilo se niz stručnih i laičkih priloga o hrvatsko-srpskim razlikama i niz puristički usmjerenih savjetnika. Autor donosi njihov iscrpan pregled. Istodobno su pod puristički udar došli anglizmi kao suvremena globalna pojava. Autor je u članku potaknuo još i pitanje pravogovorne i pravopisne norme, te neka morfološka pitanja (enklitika *ju* umjesto *je*, razlikovanje dativa od lokativa u određenom obliku pridjeva). Tekst završava konstatacijom "da je

hrvatski jezik na prag XXI. stigao kao razmjerno dobro standardiziran jezik koji svojom funkcionalnom razvedenosti uspješno služi današnjoj hrvatskoj jezičnoj zajednici kao sredstvo sporazumijevanja u svim područjima života" (str. 150).

Spomenimo na kraju da je knjiga opremljena bogatim popisom literature, bibliografskim napomenama i kazalom imena.

Radovi dosad objavljeni u kroatističkim i slavističkim publikacijama u domovini i inozemstvu - mahom teže dostupni širem krugu čitatelja - ovom su knjigom postali dostupni svima koje zanima jezikoslovna kroatistika. Prilozi u knjizi razvrstani u dvije tematske skupine s naslovima *Leksikološke teme i Iz novije povijesti hrvatskoga standardnoga jezika* ostavljaju na prvi pogled privid sadržajne dvodijelnosti

knjige. Prvi dio knjige s teorijskim, metodološkim i primijenjenim aspektom leksikologije protkan je povijesnim aspektom sociolingvističke pojavnosti od dalje do bliže prošlosti i aktualnosti. U tom je aspektu prvi dio knjige s leksikološkim temama komplementaran drugome dijelu knjige. Ova knjiga donosi nove činjenice, popunjava praznine u kroatističkoj literaturi, uvjetovane neistraženošću ili prešućivanjem nekih aspekata povijesti hrvatskoga standardnoga jezika, argumentirano ispravlja uvriježena stajališta i otklanja zablude. Jednostavnim, preglednim, razumljivim i za daljnja istraživanja poticajnim pristupom knjiga *Nekoć i nedavno* jamačno će imati dobru recepciju šireg čitateljstva: proučavatelja hrvatskoga jezika, studenata i svih koje zanima jezikoslovna kroatistika.

Marija Turk